

ԿԱՍԿԱ ԵՐԿԻՐՆ ԸՍՏ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ք.ա. XVI-VII դդ. մերձավորարևելյան պատմության թատերաբեմում համդես է եկել կասկա ժողովուրդը, որն իր ուրույն տեղն է գրավել ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական պատմության մեջ: Նրանք մեծ ազդեցություն և դերակատարում են ունեցել հատկապես տարածաշրջանի կարևորագույն պետություններից մեկի՝ խեթական տերության՝ իրադարձություններով լի պատմության մեջ:

Կասկա երկրին վերաբերող համեմատաբար մեծաքանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջինխեթական և նորխեթական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են: Կասկերի մասին որոշ տվյալներ են պարունակում նաև Ք.ա. XIII դ. և VIII դ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները:

Կասկա երկրի սահմանները նշելիս պետք է հաշվի առնել, որ այն ընդգրկել է Արևելապոնտական լեռների զգալի հատվածը: Սակայն հարկավոր է տարանջատել կասկերի բուն երկրի սահմանները և նրանց տարածման գոտին տարածաշրջանում, որը երբեմն ընդգրկել է բավականին լայն արեալ: Հարկ է նշել, որ Արևելապոնտական լեռները բնական ապաստան էին կասկերի ցեղերի համար: Այստեղ նրանք պաշտպանվում էին խեթական բանակի հարձակումներից և այստեղից էին սկսում իրենց ավերիչ արշավանքները դեպի Խաթթիի կենտրոնական շրջաններ և այլ տարածքներ: Կասկական ցեղերը Ք.ա. II հազարամյակում բնակվում էին Հյուսիսարևելյան Փոքր Ասիայում և հարավային Սեբաստիայի գոտում (Պոնտոս)՝ սկսած Հալիս (Kızıl İrmak) գետի վերին ավազանից մինչև Վերին Եփրատ՝ ներկայիս Երզնկայից արևմուտք, ներառյալ Իրիս (Yeşil İrmak) և Լիկոս (Գայլ-գետ, Կելկիթ) գետերի հովիտները: Բացառված չէ նաև, որ Հալիս և Լիկոս գետերի ակունքների շրջանից հյուսիս-արևելք՝ ներկայիս Տրապիզոնի և Բաթումիի շրջանները նույնպես բնակեցված են եղել կասկական ցեղերով: Հալիսի ներքին ավազանից արևմուտք ընկած տարածքներում որևէ հիշատակություն չկա կասկերի մասին:

Մինչ օրս պարզված չէ՝ արդյոք կասկերը բնիկ ժողովուրդ էին այդ տարածքներում, թե եկվոր: Համեմայն դեպս, մինչև Ք.ա. II հազարամյակի կեսերը նրանց մասին որևէ գրավոր վկայություն չի պահպանվել, չկա նաև հնագիտական վառ արտահայտված կասկական մշակույթի հետքեր:

Կասկերի լեզվի մասին կարող ենք դատողություններ անել հիմնականում խեթական տեքստերում պահպանված կասկական տեղանունների և անձնանունների հիման վրա:

Կասկերի անվանումը վաղուց արդեն մոտեցնում են հյուսիսկովկասյան չերքեզների անվանը: Ք.ա. II հազարամյակի վերջի ասորեստանյան աղբյուրները կասկերի անվան համարժեք օգտագործել են նաև ապիշլու (աբեշլա) ցեղանունը¹, որը նույնանուն է կովկասյան ափշուա ցեղանվա-

մը: Այսպիսով, էթնոմիսմների միջոցով կապ է հաստատվում փոքրասիական կասկերի և հյուսիսկովկասյան ցեղերի միջև:

Կասկերի լեզուն մերձեցվել է մաս խաթերենի հետ²: Խաթերեն ուսումնասիրող մասնագետներն իրենց հերթին նշում են խաթերենի ազգակից լինելը հյուսիսկովկասյան լեզուներին, մասնավորապես՝ ուրիխերենին, չերքեզերենին կամ ադղերենին և աբխազերենին³:

Կասկերն ապրում էին համայնքային կյանքով, հավանաբար, ունեին ցեղային ժողով, ավագանու խորհուրդ, ցեղի առաջնորդ, որի իշխանությունը ժառանգական չի եղել: Սակայն արդեն Մուրսիլիս II-ի օրոք ի հայտ է գալիս նոր երևույթ կասկերի մոտ, երբ ցեղի առաջնորդը դառնում է թագավոր⁴, այսինքն՝ նաեւ ժառանգական իշխանության համակարգ է ձևավորվում:

Կասկերի տնտեսության զլխավոր ճյուղը հանդիսացել է անասնապահությունը: Խեթական տեքստերից մինք տեղեկանում ենք, որ կասկերի դեմ արշավանքների ժամանակ խեթերը մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ են ավար վերցրել: Կասկական ցեղերը զբաղվել են մաս խոզապահությամբ⁵: Կասկերի հիմնական մասը մտտակյաց կյանք է վարել: Խեթական տեքստերում բազմիցս հիշատակվել են նրանց բնակավայրերը, նույնիսկ ամրացված քաղաքները: Կասկերի անվան տակ խեթերը հասկացել են ոչ թե մեկ ամբողջական քաղաքական միավոր, այլ բազմաթիվ, զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող ցեղային միավորումներ, որոնք հաճախ միավորվել են դեպի Խաթթի ավարառության հարձակումներ իրականացնելու, կամ խեթական բանակի արշավանքներին դիմագրավելու համար:

Կասկերի ռազմունակության և հմուտ պատերազմական զործողություններ վարելու մասին են խոսում նրանց՝ տարիներ շարունակ տևած ռազմական զործողությունները ժամանակաշրջանի խոշորագույն տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Բացի դրանից, հաշվի առնելով մաս նրանց բարձր մարտական հատկանիշները՝ խեթերը վարձում էին կասկ զինվորների: Կասկերը մաս տիրապետում էին ժամանակի հզոր ռազմական տեխնիկային՝ մարտակառքերին, որը խոսում է այն մասին, որ նրանք, հավանաբար, մաս ձիաբուծությամբ են զբաղվել: Կասկերն ունեցել են մաս քաղաքները գրավելու համար պաշարողական մեքենաներ, հակառակ դեպքում՝ դժվար է բացատրել խեթական ամրացված քաղաքների (մաս մայրաքաղաք Խաթթուսասի) գրավումը առանց հատուկ ռազմական տեխնիկայի:

Որևէ փաստ չկա այն մասին, որ դեռևս Աշշուրի առևտրական գաղութների ժամանակաշրջանում (Ք.ա. III հազ. վերջ–II հազ. սկիզբ) կասկերը ակտիվություն են ցուցաբերել Փոքր Ասիայում: Ամենայն հավանականությամբ, որևէ սպառնալիքի բացակայությունը հարևան քաղաքական միավորների կողմից դեռևս չէր ուղղորդել այս ցեղերի ռազմունակ ակտիվությունը հարևանների դեմ, կամ, եթե նրանք եկվոր են եղել, ապա դեռ չէին հաստատվել իրենց հետագա բնօրրանում:

Կենտրոնական Փոքր Ասիայում Ք.ա. XIXդ. կեսերին գերիշխող է

դառնում Կոստսար քաղաք-պետության կառավարիչ Անիատասը, որը խեթական պետության իրական հիմնադիրն է: Նրա օրոք խեթերն իրենց ենթարկեցին բուն խաթական տարածքները՝ Խաթթուսաս քաղաքով՝ դրանով, հավանաբար, առաջին անգամ հարևան դառնալով այս քաղաքից հյուսիս ապրող կասկերին:

Հին խեթական թագավորության հզորացումը կապված է Խաթթուսիլիս I-ի կառավարման հետ (Ք.ա. 1650-1620թթ.)⁶, որի օրոք Խեթական պետությունը նվաճեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը: Խաթթուսիլիսը մայրաքաղաքը Կոսսարից տեղափոխեց Խաթթուսաս, որն էլ մնաց որպես այդպիսին մինչև Խեթական պետության տրոհումը: Նրա օրոք էր, որ խեթերը հյուսիսում դուրս եկան դեպի Սև ծովի ափերը: Սակայն նոր մայրաքաղաքի դիրքը ռազմավարական առումով այդքան էլ հաջող չէր ընտրված: Այն բավականին մոտ էր գտնվում վատ պաշտպանված և հաճախ փոխափվող պետության հյուսիսային սահմանին, և մայրաքաղաքը մշտապես հարվածի տակ էր ռազմատեղի կասկական ցեղերի հարձակումների ժամանակ: Այս ցեղերը խեթական պետության պատմության ընթացքում բազմաթիվ անգամ են անարգել ավերել և ամայացրել խեթերի մայրաքաղաքը և նրա շրջակայքը:

Խեթական առաջին գրավոր վկայությունը կասկերի ցեղերի մասին վերաբերում է խեթական արքա Խանտիլիսի կառավարման ժամանակաշրջանին (Ք.ա. 1590-1560թթ.)⁷: Խանտիլիս I-ը ստիպված էր պատերազմներ մղել երկու ճակատով՝ սիրիական խուրրիների և հյուսիսի կասկերի դեմ: Այդ ընթացքում կասկերը նվաճեցին և ավերեցին խեթերի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոններից մեկը՝ Նեիկը և Տիլիուռա քաղաքները⁸ (Հալիսի ստորին հոսանքներում՝ մերձսևծովյան գոտում), որի հետևանքով խեթական պետությունը կտրվեց սևծովյան ափամերձ տարածքներից: Խանտիլիսը հրամայեց նոր ամրություններ կառուցել Խաթթուսասի և հարակից քաղաքների շուրջ՝ հիմնականում հյուսիսից սպառնալու վտանգի դեմ:

Խեթական արքա Տեւեպիմուսի (Ք.ա. 1525-1500թթ.) կառավարման նախօրեին խեթական պետությունը գերազանցապես սահմանափակվում էր Խաթթիի բնօրրանով՝ մայրաքաղաքի շրջակայքով և որոշ այլ տարածքներով: Հարավ-արևելքից խուրրիները, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից կասկական ցեղերը, իսկ արևմուտքից Ասսուվա հավաքական անվանումը կրող մանր պետականությունները պարբերաբար ասպատակում և ավերում էին երկիրը: Այժմ խեթերը չէին կարողանում պահպանել իրենց գերիշխանությունը ենթակա տարածքներում. ավելին՝ նրանց պետության բնօրրանը նույնպես վտանգի տակ էր գտնվում: Տեւեպիմուսին հաջողվեց վերականգնել Խեթական պետության թուլացած դիրքերը և որոշ չափով ամրապնդել պետությունը:

Թուլիսալիյաս I/II-ը (Ք.ա. XIVդ. I կես) կարողացավ նվաճել գրեթե ողջ Փոքր Ասիան: Սակայն այն ժամանակ, երբ խեթական հիմնական զորքերը գտնվում էին թերակղզու արևմուտքում, հյուսիսից կասկական ուժերը

ներխուծեցին և ավերեցին խեթական պետության կենտրոնական շրջանները: Թուղխալիյասը ստիպված էր վերադառնալ Խաթթուսաս: Խեթական զորքերին հաջողվեց մաքրել երկիրը կասկերից, այնուհետև հետապնդելով նրանց՝ ներխուծել Կասկա, որտեղ նրանց դեմ դուրս եկավ կասկերի միացյալ բանակը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Տիվարա բնակավայրի մոտ, որտեղ խեթերը հաղթանակ տարան և սկսեցին գրավել լեռներում գտնվող կասկերի դժվարամատչ ամրությունները: Հաջորդ տարի Թուղխալիյասը կրկնեց իր արշավանքը և մկաճեց Կասկա երկիրը:

Թուղխալիյասին հաջորդած Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ջ.ա. XIV դ. I կես) կասկերն սկսել էին ասպատակել խեթահպատակ շրջանները՝ ավերելով նույնիսկ մայրաքաղաքին հարող բուն խեթական բնակավայրերը: Ավերվել և ամայացվել էին մի շարք խեթական հոգևոր կենտրոններ՝ Ներիկը, Խուրսաման, Կաստաման, Սերիսան, Խիմուվան, Տագգաստան, Կամմաման և այլ բնակավայրեր (Հալիսի ստորին հոսանքներում՝ մերձսևծովյան գոտում, խեթա-կասկական սահմանային գոտում): Այդտեղի տաճարներ թալանվել էին, իսկ ապասարկող անձնակազմը գերեվարվել էր: Առնուվանդասը ջանքեր էր գործադրում ամրապնդել և ապահով դարձնել իր թագավորության հյուսիսային սահմանը: Նա պայմանագրեր կնքեց կասկական ցեղերի հետ: Առնուվանդասը ուժերի գերագույն լարումով կարողացավ վերահսկողության տակ առնել իրավիճակը: Սակայն նրանից հետո այն կրկին սրվեց:

Ջ.ա. XIII դ. Խաթթուսիլիս III-ի օրոք կազմված տեքստում¹¹ նկարագրվում է Առնուվանդասից հետո Խեթական տերությունում տիրող ծայրաստիճան ծանր վիճակը: Խաթթին հարևան մի շարք երկրներ հարձակվել էին և մկաճել խեթական բազմաթիվ տարածքներ: Այսպես, կասկերը ավերել էին պետության կենտրոնական շրջանները՝ մայրաքաղաք Խաթթուսա սով հանդերձ, իսկ Նեմասսա քաղաքն¹² իրենց սահմանն էին դարձրել:

Հնարավոր է, որ կասկերի լայնածավալ հարձակման պատճառով խեթական հիմնական ուժերը կենտրոնացել էին հյուսիսային ուղղության վրա, հատկապես որ վտանգված էր մայրաքաղաքը, ինչն անպաշտպան էր թույլել խեթերին ենթակա տարածքները մյուս հարձակումներից:

Թուղխալիյաս III-ից (Ջ.ա. 1360-1344 թթ.) մեծ ջանքեր են պահանջվել կորցրած տարածքները ետ գրավելու համար: Այդ պայքարում նրան օգնում էր որդին՝ արքայազն Սուպալիուլիումասը: Խեթական արքան իր հետագա գործողությունների համար հեռակետ դարձրեց Վերին երկիրը¹³: Սակայն նախ և առաջ հարկավոր էր Վերին երկիրը անվտանգ դարձնել Կասկա և Հայաստ երկրների հարձակումներից: Այդ երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Սուպալիուլիումասը, որը չհանդիպելով այդ երկրում (երկրի անունը բաց է թողնված) Հայաստի զորքին՝ այնտեղ բախվել է Կասկա երկրի ուժերին և հաղթել նրանց: Ավելի ուշ արշավանքը կրկնվել է, և Սուպալիուլիումասի զորքը նորից հանդիպել է կասկերի մեծաքանակ ուժերին, որոնց օգնության էին եկել օգնական զորքեր (հավանաբար դաշնակից): Խեթերին հաջողվել է ծուղակը զցել նրանց և ջախջախել՝ մեծ քանա-

կությամբ գերհներ վերցնելով: Այնուհետև կռիվները շարունակվել են բուն հաթթիում: Այստեղ կասկական ուժերն ամօժամանակ մահանջել են՝ հնարավորություն տալով խեթերին վերականգնել իրենց ավերված քաղաքները: Թուղխալիյասն դրանից հետո իր ուժերն ուղղել է դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Օգտվելով խեթական բանակի հեռացումից՝ կասկերի ցեղերը Կատխարիյա և Գազգապա բնակավայրերի կողմից (Հալիսի ստորին հոսանքներում, խեթականական սահմանային գոտում) հարձակվել և նորից ավերել են արքայազն Մուպպիլուլիումասի ամրացրած խեթական քաղաքները: Թուղխալիյաը վերադարձավ և գրավեց դրանք, իսկ օգնության եկած կասկական ուժերին պարտության մատնեց: Սակայն Թուղխալիյասին չհաջողվեց երկար ճաշակել իր հաղթանակի պտուղները. խեթական պատերազմը դեռ ավարտված չէր: Եռուտով կասկերի տասներկու ցեղերից բաղկացած աշխարհագորը ներխուժեց հաթթի: Արքայազն Մուպպիլուլիումասը մեկ անգամ ևս հաղթեց նրանց և ետ խլեց վերցրած ավարը: Կասկական ցեղերի ուժերը ջախջախելուց հետո միայն խեթերը կարողացան իրենց ուշադրությունը դարձնել պետության մյուս հատվածների վրա:

Թուղխալիյաս III-ին հաջորդած Մուպպիլուլիումաս I-ի օրոք (Ջ.ա. 1344-1322թթ.) սկսվեց հաթթիի նոր վերելքը: Օգտվելով խաղաղությունից՝ խեթական բնակչությունը սկսեց վերադառնալ իր նախկին բնակավայրերը, որոնք գտնվում էին կասկական տարածքների մոտ: Սակայն այն բանից հետո, երբ կասկերին հայտնի դարձավ, որ խեթական բանակում համաճարակ է տարածված, նրանք հարձակվեցին և գերեվարեցին վերաբնակիչներին: Կասկերը մթաթյան քողի տակ գրոհեցին նաև այդտեղ գտնվող խեթական գորգերի ամրացված ճամբարների վրա: Սակայն խեթերին հաջողվեց ետ շարտել կասկերի գրոհը և ստիպել նրանց հեռանալ այդ տարածքներից: Մուպպիլուլիումասին հաջողվեց նաև կասկերին քշել Խստախառա երկրից¹⁵ և այնտեղ վերականգնել խեթական տիրապետությունը: Նա մույնիսկ իրեն ենթարկեց կասկերի «հանրահայտ Տիմուխալա քաղաքը»¹⁶:

Մուրսիլիս II-ն իր տարեգրության մեջ նշում է, որ այն ժամանակ, երբ իր հայրը (Մուպպիլուլիումաս I-ը) կռիվներ էր մղում խուրրիական երկրներում, հաթթիի թշնամի Կասկա երկիրը թիկունքից հարվածեց և ավերեց տերության տարածքների մի մասը, իսկ մի մասն էլ զավթեց: Այստեղ առաջին անգամ հիշատակվում է Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխսուուիյան, որի կասկական ուժերը հարձակում էին գործել Վերին երկրի վրա և գրավել Խստիտինա երկիրը, այնուհետև հասել մինչև Ջազիսա երկիր¹⁷:

Խեթականական մի հերթական բախում էլ տեղի է ունեցել նախկինում խեթերին պատկանող սրբազան Ներիկ քաղաքի մոտ¹⁸: Ըստ խեթական աղբյուրի՝ խեթերն այստեղ հաղթանակ են տարել, բայց Ներիկն այդ ժամանակ չի ներառվել հաթթիի կազմի մեջ: Դա տեղի ունեցավ միայն Մուպպիլուլիումասի թոռան՝ հաթթուրիս III-օրոք:

Մուպպիլուլիումասի օրոք թեև հաթթին ջախջախեց Միտաննիին, նվաճեց Միդիան ու սկսեց մրցակցել Եգիպտոսի հետ, սակայն կասկերի

հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված: Այն ժամանակ, երբ հիմնական խեթական ռազմական ուժերը բացակայում էին բուն Խսթքիից, կասկերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները խեթական տարածքների վրա, և խեթերը հարկադրված եղան շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար:

Հարևան երկրները սկսեցին թշնամանալ Խեթական տերության դեմ դեռևս Սուլայիլուլիումաս I-ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ համաճարակ էր տարածվել Խաթթիում: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով աճեց՝ պայմանավորված այդ արքայի և հաջորդ գահակալի՝ Աոնուվանդուս II-ի (Ջ.ա. 1322-1321թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվեց դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չկարգավորվեց¹⁹:

Մուրսիլիս II-ը (Ջ.ա. 1321-1295թթ.) իր տարեգրություններում հաղորդել է այն մասին, որ թշնամի երկրները՝ այդ թվում նաև Կասկան, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Իր կառավարման առաջին երկու տարիներին Մուրսիլիսը, այլ երկրների ապստամբությունները ճնշելուց զատ, զբաղված էր նաև կասկերի արշավանքների հետևանքները վերացնելով և նրանց դեմ պատժիչ գործողություններ ձեռնարկելով: Իր թագավորության միայն երրորդ տարում նրան հաջողվեց հաղթել կասկերին և իր ուժերը ուղղել դեպի Արծավա երկիր՝:

Իր գահակալության հիմնգերդո տարում Մուրսիլիս II-ը լեռնային Աշխարայայա երկրում գրոհեց կասկական ուժերի վրա և հաղթելով նրանց՝ ազատագրեց դեպի Պալա երկիր տանող ճանապարհները: Հաջորդ տարի խեթերը նոր պատժիչ արշավանք ձեռնարկեցին Ձիխարիյա երկրի կասկերի դեմ, որոնց մեղադրեցին դեռևս Թուդիսալիյաս III-ի ժամանակ Տար(Վ)իկարիմու լեռնային երկրի կողմից Խաթթուսասի վրա արշավելու համար: Հավանաբար, սա միայն պատճառ էր, որպեսզի արդարացվեին խեթերի կողմից պատժիչ արշավանքի ընթացքում կասկերի դեմ գործադրված դաժանությունները. Ձիխարիյա երկիրը Տար(Վ)իկարիմու լեռնային երկրի հետ միաձուլվեց, բնակչությունը սրի քաշվեց, իսկ բնակավայրերն ավերվեցին²¹: Այս երկիրը, հավանաբար, մոտ էր գտնվում մայրաքաղաքին, այդ պատճառով Մուրսիլիսն ավերեց այն, որպեսզի կասկերի հեթոթական արշավանքի համար այն հենակետ չդառնա:

Սակայն Վերին երկրի անվտանգության հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված, քանի որ այն սահմանակից էր ոչ միայն Կասկա երկրին, այլ նաև Խաթթիի մեկ այլ վտանգավոր թշնամուն՝ Հայասային, որը նույնպես սպառնում էր այս խեթական երկրամասին և ժամանակ առ ժամանակ նաև համագործակցելով կասկերի հետ՝ ներխուժում այդ տարածքներ²²: Վտանգն առավել ցայտուն դարձավ, երբ կասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխիսումիյան իրեն հռչակեց թագավոր: Եթե նախկինում խեթերը բախվում էին լեռնաբնակ կասկական տարրեր ցեղերի հարձակումներին, որոնք, հավանաբար, միավորվում էին միայն խեթերի դեմ արշավանքների ժամանակ, ապա այժմ, Պիխիսումիյայի ի հայտ գալով, վտանգ ստեղծվեց,

որ կասկական ցրված ցեղերը կարող են միավորվել մեկ թագավոր-առաջնորդի իշխանության ներքո և ավելի կազմակերպված արշավանքներ ձեռնարկել խեթական տարածքների վրա: Խեթերի համար վտանգավոր էր հյուսիսում ունենալ կասկերի մնացած ռազմատեղեցի ցեղերի միացյալ-կենտրոնացված թագավորություն: Այդ պատճառով Մուրսիլիս II-ն ամմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց՝ վերացնելու այդ վտանգը: Պատերազմի համար առիթ հանդիսացավ Պիխխունիայի հանդուգն պատասխանը խեթական արքայի պահանջին՝ վերադարձնել կասկերի կողմից գերված խեթահպատակներին և ազատել խեթական տարածքները: Խեթական զորքը ներխուժեց Տիբիյա, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում կասկական զորքը պարտություն կրեց, երկիրն ամայացվեց, իսկ Պիխխունիան գերվեց: Այնուհետև խեթերն իրենց իշխանությունը վերահաստատեցին Իստիտինա երկրում. որը մինչ այդ նվաճվել էր Պիխխունիայի կողմից²³: Կասկերի առաջնորդի հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ: Հավանաբար, խեթական արքան նրան կա՛մ մահապատժի է ենթարկել, կա՛մ պատանդ է պահել՝ Տիբիյա երկիրը հնազանդ պահելու համար:

Մակայն կասկական խնդիրն այդպես էլ մնաց չլուծված: Իր թագավորման տասնհիններորդ տարում Մուրսիլիսը կրկին արշավեց դեպի Կասկա երկիր: Կասկական Կապուպուվա բնակավայրի²⁴ մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթական արքան հաղթանակ տարավ: Այս արշավանքի ընթացքում Մուրսիլիսը հավաստիացնում էր, որ իրեն հաջողվել է հասնել այնտեղ, որտեղ մինչ այդ ոչ մի խեթական արքա չէր դրել. խոսքը վերաբերում է Տակկուվախինա և Տախանտատիպա երկրների նվաճմանը²⁵: Իսկ իր թագավորման քսաներկուերորդ տարում Մուրսիլիս II-ը նորից արշավել է Կասկա երկիր, հաղթել կասկերի միացյալ բանակին, գրավել Տապապանուվա երկիրը²⁶, այնուհետև շարժվել դեպի Խաթենցուվա երկիր²⁷ և նվաճել Ջիթխարիյա բնակավայրը: Մուրսիլիսը նշում է, որ Տեիպինուս թագավորից հետո ինքն առաջինն էր, ով հասել է մինչ Խաթենցուվա երկիրը և նվաճել այն²⁸:

Մուրսիլիս արքան շարունակեց քայլեր ձեռնարկել պետության հյուսիսային սահմանները ամրացնելու ուղղությամբ: Նա իր կառավարման քսանչորսերորդ տարում նվաճեց և ավերեց կասկական մի շարք բնակավայրեր, որտեղից մեծ քանակությամբ ավար վերցրեց: Հաջորդ տարի Մուրսիլիսի զորքերը կրկին արշավանքի ելան և մի քանի կասկական բնակավայրերից բացի նվաճեցին նաև Կապեռի և Խուռնա սրբավայրերը, որոնք չմայած չթալանվեցին, սակայն հարկատու դարձան խեթերին: Մուրսիլիսի կառավարման քսանվեցերորդ տարում խեթական կասկական ռազմները վերսկսվեցին: Խեթական արքան գրավեց և ավերեց կասկական Տագաստա, Իստալուբա, Կաբուբուվա, Խուբպա քաղաքները: Խուբպայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթերը հաղթանակ տարան: Այնուհետև Մուրսիլիսը գրավեց Ջագապուռա, Կասիպա բնակավայրերը, բարձրացավ Կապագապա լեռները, գրավեց Տախանտատիպան և Տակկուվախինան²⁹: Մուրսիլիս արքան ձեռնարկեց նաև կասկական տարածք-

ներին հարող ավերված բնակավայրերի վերաբնակեցման միջոցառումներ, որպեսզի ամրապնդելով դրանք՝ ամուր պատենշ ստեղծի կասկական ներխուժումների դեմ (մասնավորապես, նա վերականգնեց դեռևս խանութիս արքայի օրոք լքված Տիլիուռա քաղաքը, փորձ արեց նաև վերականգնել խեթական իշխանությունը սրբազան Ներիկ քաղաքի վրա): Այդ նպատակով հազարավոր մարդիկ նվաճված երկրներից և հենց Խաթթիի տարբեր շրջաններից վերաբնակեցվեցին այստեղ:

Մուրսիլիսին հաջորդած Մուվատալիս II-ի օրոք (Ջ.ա. 1295-1272թթ.) նորից ծառացավ կասկական խնդիրը: Մուսլիլիսիումնասի և Մուրսիլիսի կողմից իրականացված ռազմական նվաճումները և վերաբնակեցման քաղաքականությունը բավարար չէին կասկական խնդրի վերջնական լուծման համար: Մուվատալիսի թագավորման տարիներին նորից տեղի ունեցան կասկական ներխուժումներ դեպի տերության մայրաքաղաքից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած տարածքներ: Եզիպտոսի դեմ պատերազմի նախօրեին Մուվատալիսը Խաթթիի մայրաքաղաքը տեղափոխեց հարավային Փոքր Ասիայում գտնվող երկրորդական նշանակություն ունեցող Թարխունտասսա բնակավայր: Այս ձեռնարկման պատճառները հիմնականում երկուսն էին: Արքան նպատակ ուներ նստավայր դարձնել Միհիային շատ ավելի մոտ գտնվող քաղաքը, որտեղից հեշտ էր ղեկավարել Եզիպտոսի դեմ սպառնող պատերազմը: Մակայն այս քայլին դիմելու առավել հիմնավոր պատճառ էր մայրաքաղաք Խաթթուսասիմ մշտապես սպառնացող կասկական վտանգը: Մինչ այդ տեղի էր ունեցել հերթական ասպատակություն, որի ժամանակ կասկական միացյալ զորքերը (բաղկացած 800 մարտականքից և մեծ քանակությամբ հետևազորից), անցնելով Մարրասսանտիյա (Հալիս) գետը, հասել էին մինչև Կանեշ (ներկայիս Բյուլթեֆե, Կայսերիի մոտ³⁰): Կասկական երկրներից հիշատակվել են առավել հզոր երեքը՝ Իսխուպիտտան, Պիսխուրուն և Տախասիպան³¹: որոնց առաջնորդներն էլ, հավանաբար, ղեկավարել են այս արշավանքը³²:

Կասկերի վտանգավոր ավարառուական արշավանքները չեզոքացնելու համար Մուվատալիսը նրանց երկրին հարող ողջ սահմանամերձ գոտին, այդ թվում՝ Վերին երկիրը, հանձնեց իր վարձառու եղբորը՝ Խաթթուսիլիսին: Նրան հանձնված տարածքներում կազմակերպվում էր յուրաքանչյուր ռազմականացված գոտի: Այն արևմուտքից արևելք ձգվում էր մոտավորապես ժամանակակից Մերգիֆոնից մինչև Միվաս-Մերաստիա՝ ընդգրկելով կասկական ցեղերին հարող մի շարք առանցքային շրջաններ (Իսխուպիտտա, Մարիստա, Խիսասիսապա, Կատապա, Խանխանա, Դառախնա, Խաթթենա, Դուրմիտտա, Պալա, Տումմանա, Գասսիյա, Մապալա, Խուլան գետի երկիրը³³): Մուվատալիսը Խաթթուսիլիսին նշանակեց նաև Խակայիս երկրի թագավոր: Փաստորեն, խեթական արքան կասկական խնդրի լուծումը փորձեց գտնել սահմանամերձ թագավորության ստեղծումով: Այժմ տերության կենտրոնական նահանգներին վտանգ չէր սպառնում, և Մուվատալիսը սկսեց ազատ գործել հարավում: Համենայն դեպս, Ջ.ա. 1274թ. Միհիայի Զադեշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակա-

տամարտում, ի թիվս այլ երկրների, որոնք ճակատամարտին մասնակցել են խեթական կողմից, եգիպտական տեքստում նշվել է նաև Կասկա երկիրը³⁵։ Սա կարող է փաստել միայն այն մասին, որ կա՝մ այդ ժամանակ կասկական որոշ ցեղեր ենթարկվում էին Խաթթիին, կա՝մ ճակատամարտին մասնակցել են վարձկան կասկ զինվորներ, ինչն ավելի հավանական է։ Այս գործում, հավանաբար, կարևոր դեր է ունեցել Խաթթուսիլիսը։ Մուվատալ-լիսին հաջորդեց նրա որդին՝ Ուրխի-Թեշուրը (Ջ.ա. 1272-1267թթ.), որի կառավարման տարիներն անցան հորեղբոր՝ Խաթթուսիլիսի հետ հակամարտության պայմաններում։ Այս առճակատման ընթացքում մի շարք կասկական ցեղեր օժանդակեցին Խաթթուսիլիսին՝ խեթական տարածքներում բնակվելու իրավունք ստանալու դիմաց³⁶։ Խաթթուսիլիսի (Ջ.ա. 1267-1237թթ.)՝ արքա հռչակվելուց հետո ոչ մի հիշատակություն չկա այն մասին, որ կասկերն արշավել են Խաթթիի վրա. նույնը նաև նրա հաջորդ Թուդխալիասի օրոք։ Ավելին, եգիպտական մի արժանագրությունում նշվում է, որ Խաթթիի տիրակալը (Խաթթուսիլիսը), փարավոնին կնոթյան տալով իր դստերը, նաև հարուստ ընծաներ է ուղարկել Կասկա (տեքստում տրված է Կեշկեշ) և Արծավա երկրներից³⁷։ Սա կարող է փաստել այն մասին, որ կասկերի մի մասը այդ ժամանակ ենթակա էր խեթերին։

Կասկերի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակությունը³⁸ խեթերի մոտ հանդիպում ենք Խաթթիի արքա Թուդխալիաս IV-ի (Ջ.ա. 1237-1209թթ.) կառավարման շրջանից։ Այս հաղորդումը տեղեկություն է պարունակում Թուդխալիաս IV-ի կողմից Խաթթիի սահմանային նահանգների կառավարիչներին տրված հրահանգների մասին։ Խաթթիի արքան, հավանաբար, ցանկացել է նախագուշակյան միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ Ազգի, Կասկա և Լուկկա երկրներին։ Ուրեմն, նշված ժամանակաշրջանում Խաթթին բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել Կասկայի հետ։ Թուդխալիասին հաջողվեց ժամանակավորապես կայունացնել իրավիճակը, սակայն նրա հաջորդ Ամուվանդաս III-ի կարճատև կառավարումից հետո իշխանության եկած մյուս որդու՝ Մուպպիլուլիումաս II-ի օրոք Ջ.ա. XIIդ. սկզբներին Խեթական տերությունը հեռացավ պատմական ասպարեզից, ինչի վկայությունը խեթական գրավոր ավանդույթի ընդհատումն է և մայրաքաղաք Խաթթուսասի ու կենտրոնական Փոքր Ասիայի մի շարք քաղաքների ավերածությունները և ապաքնակեցումը։

Հաշվի առնելով խեթերի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան հարևան կասկական ցեղերի կողմից Խաթթուսասի և շրջակա քաղաքների վրա մշտապես կատարվող ավերիչ արշավանքների մասին բազմաթիվ հիշատակությունները խեթական աղբյուրներում՝ մասնագետների մի մասը հենց նրանց կամ միաժամանակ մի քանի ժողովուրդների հարձակմանն է վերագրում կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ Ջ.ա. XIIդ. սկզբի ավերածությունները³⁹։

Կասկերի և թերակղզու այլ ժողովուրդների մասնակցությունը նշված իրադարձություններին տրամաբանական է ոչ միայն նախորդ ժամանակաշրջանի նմանատիպ դեպքերի, այլև Ջ.ա. XIIդ. կեսերին կասկերի՝

մեկ այլ ուղղությամբ ընթացած տեղաշարժերի տեսանկյունից: Խոսքը վերաբերում է Թիզլաթպալասար I-ի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում կասկերի և այլ ժողովուրդների շարժումների հիշատակությանը:

Ասորեստանի թագավոր Թիզլաթպալասար I-ը (Ք.ա. 1115-1077թթ.) հայտնում է, որ 4000 կասկեր և ուրումեացիներ ներխուժել են Ասորեստանին ենթակա Սուբարտու երկիր և գրավել նրա քաղաքները, այնուհետև, հավանաբար, տեղի տալով ասորեստանյան գերագանցող ուժերին՝ հնազանդվել և ենթարկվել են Ասորեստանի արքային: Նույն իրադարձության մասին են պատմում Թիզլաթպալասարի ևս երկու տեքստեր, որտեղ կասկերի փոխարեն հիշատակվում են ապիշլունեքը՝

Կասկերի առաջխաղացումը Ք.ա. XIIդ., հավանաբար, աշխարհագրական ավելի լայն բնույթ է կրել և տարածվել Սև ծովի հարավային ափերից մինչև Հյուսիսային Սիջագետք: Այդ արշավանքներն, ինչպես և նախկինում, կրել են ավելի շատ ավարառուական բնույթ:

Ասորեստանի արքա Թիզլաթպալասար III-ը (Ք.ա. 744-727թթ.) տեքստերից մեկում տալիս է այն մարդկանց ցանկը, որոնք տարբեր երկրներից նվերներ էին բերել իրեն: Դրանց մեջ բազմաթիվ երկրների շարքում նշվում է նաև Կասկայից Դադիլուն⁴¹: Կասկա երկիրը նշվել է Սելիդ (հետագայի Մալաթիայի շրջան) և Թաբալ (հետագայի Կապադովկիայի տարածքը) երկրների մոտ: Այսինքն՝ այդ ժամանակաշրջանում կասկերը ստեղծել էին մի քաղաքական միավոր՝ Հալիսի մեծ ոլորանից հարավ-արևելք, որի մասին, կցկտուր տեղեկությունները, սակայն, հնարավորություն չեն տալիս կարծիք կազմելու դրա պետական կառուցվածքի և հարևանների հետ քաղաքական-տնտեսական հարաբերությունների մասին: Հավաստի է այն, որ կասկերը հարկատու են եղել ասորեստանցիներին և այլևս իրենցից չեն ներկայացրել ռազմական հզոր ուժ: Ավելին՝ նրանք, արդեն Ք.ա. VIIIդ. վերջում թուլանալով, նվաճվում են ասորեստանցիների կողմից:

Ք.ա. VIIIդ. երկրորդ կեսին Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած զլխավոր իրադարձությունը երկու խոշորագույն տերությունների՝ Ասորեստանի և Վանի թագավորության մրցակցությունն էր արևելյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի համար: Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ը (Ք.ա. 721-705թթ.), տարեգրություններից մեկում նշելով իր հաղթանակների մասին, հայտնում է, որ Կասկու, Թաբալու, Խիլակկու երկրների բնակիչներին նա տարհանել է, իսկ մուշկերի երկրի Միտտային՝ վտարել իր երկրից⁴²: Սեկ այլ տեքստում Ասորեստանի արքան տալիս է այն երկրների ցանկը, որոնք նա նվաճել էր. այստեղ հիշատակվել է նաև Կասկու երկիրը⁴³: Կասկուն նշվել է Ուրարտու և Թաբալ երկրների միջև: Սարգոնն ակնհայտորեն ձգտում էր փոփոխել ժողովրդագրական վիճակը արևելյան Փոքր Ասիայում, ինչը կատարվում էր բռնի և դաժան միջոցներով՝ տեղական բնակչության ոչնչացմամբ և Ասորեստանից սեմական բնակչության բնակեցմամբ այդ տարածաշրջանում: Ասորեստանյան աղբյուրների հիշատակած Կասկու երկրի տարածքում Ք.ա. VIIIդ. վերջում նաև

հայտնվում են ռազմունակ կիմներական ցեղերը: Սարգոն-II-ի՝ Կասկու երկրի հիշատակումը վերջինն է. որից հետո որևէ այլ հիշատակություն չկա այս երկրի և Ժողովրդի մասին:

Հավանական է կարծել, որ կասկերի մի մասը ձուլվեց կամ զոհ դարձավ ասորեստանյան և կիմներական արշավանքներին, իսկ մյուս մասն, անբարենպաստ քաղաքական պայմաններից ելնելով, վերադարձավ նախնական բնակության վայրերը (Արևելասպոնտական լեռներ). կամ Փոքր Ասիայից անցավ դեպի Կովկաս: Հետագայում նրանք հայտնի դարձան՝ որպես աղղղա-չերքեզական ցեղեր (հին հայ. գաշք. հին վրաց. քու-շազ, բյուզ., հուն. կասսախիսա, արաբ. կաշակ, հին ռուս. կոսոգ):

ROBERT GHAZARYAN

THE LAND OF KASKA ACCORDING TO CUNEIFORM SOURCES

The main sources of valuable data about the land of Kaska are Hittite and some Assyrian cuneiform texts.

In the II c. B.C. the Kaska tribes inhabited mainly the area of Pontus Mountains. Until now it is not discovered whether the Kaska people were autochthon to the area or newcomers. Nevertheless, there were no written data about them and no brightly expressed archaeological Kaskan culture until the middle of the II c. B.C.

The name of the Kaskans has long been assimilated with the name of the North-Caucasian Cherkess. Instead of Kaska the Assyrian sources of the end of the II c. B.C. used the tribal name apishlu (abeshla), which is similar to the Caucasian tribal name apshua. Thus, through ethnonyms a connection is established between the Asia Minor Kaskans and north Caucasian tribes. By saying Kaska the Hittites meant not one total political union, but numerous tribal unions that had different stages of development, who often united in order to make attacks on Hatti or to defend themselves from the raids of the Hittite army.

For centuries the Hittite kings made great efforts to put an end to the Kaskan attacks on the central parts of the state, but they failed to do that. The Kaskans had a great role in the fall of the Hittite Kingdom.

After the VII c. B.C. there is no mention of Kaskans in the texts that tell about the historical events of Asia Minor. It can be supposed that part of the Kaskans were assimilated or fell victim to the Assyrian and Cimmerian raids. Taking into account the inauspicious political situation some of them returned to the former habitat (Pontus Mountains), or went from Asia Minor to Caucasus where they became known to us as Adyghe-cherkess tribes (gashq, qashag, kasakha, kashak, kosog):

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ARI, II, 9, 26. ABNAY, 10 (II, 89), 11, 12, 13. Հին հայ. գաշքը. հին վրաց. քաշազը. բյուզ., հուն. կասսախիսան, արաբ. կաշակը, հին ռուս. կոսոգը աղղղա-չերքեզների անվանումն է: Հուն. Ἀπσιλαί, լատ. Absilae, հին հայ. ափշեղը, վրաց. ափշիլի ձևերը ներկայիս Աբխազիայի տարածքում Կոդոր գետի շրջանում բնակված հնագույն ցեղերի

1. Ե նրանց տարածման վայրի անվանումներն են: Հմտ., արխագներ, ա-ափ'-ս-ու. ա-ափ'-շ-ուա իրենանվան հետ: Նրանք նույնպես արխագաաղղական ծագում ունեն: St'u Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 75-76; նույնի՝ К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 120-121; Երնայան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան, 1963, էջ 42, 101, 129:
2. Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 73, 410; Гиорградзе Г., К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий, ПАСБ, Москва, 1961. № 1, с. 161ff.; Schuler E.von, Die Kaskäer, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965, S. 100ff, Дьяконов И., Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968, с. 12.
3. Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 168-169; Дьяконов И., О языках древней Передней Азии, Вопросы Языкознания, 1954, № 5, с. 47; Дунаевская И., О характере и связях языков древней Малой Азии, Вопросы Языкознания, 1954, № 6, с. 76-78.
4. Götz A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 88-89.
5. Schuler E.von, Die Kaskäer, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965, S. 75-78.
6. Խեթական արքաների բազավորման տարեթվերը տրված են ըստ Թրիվի Բրայսի աշխատության մեջ նշված ժամանակագրության՝ Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1999, p. XIII-XIV.
7. KUB XXI 29 (Schuler E.von, Die Kaskäer, S. 145-148) (Այս խեթական տեքստում Խաթթուաիիս III-ը (Ջ.ա. 1267-1237թթ.) հիշատակում է, որ Տիլիտուան կասկերը ավերել էին դեռևս Խամտիլիսի օրոք). Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ կասկերի մասին գրավոր առաջին վկայությունը վերաբերում է Խամտիլիս II-ի ժամանակաշրջանին (Ջ.ա. XV դար). տես՝ Schuler E.von, Die Kaskäer, S. 24-27; Bryce T., The Kingdom of Hittites, p. 121.
8. RGTC, VI, 286-289, 421-422.
9. KUB XXIII II III 9-26 (Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 122-123; Այստեղ սխալմամբ այս դեպքերը վերագրվել են ավելի ուշ (Ջ.ա. XIII դարի վերջ) բազավորած Թուդիապիաս IV-ին):
10. CTH 375 (Schuler E.von, Die Kaskäer, S. 152-167).
11. KBo VI 28+KUB XXVI 48 (CTH 88).
12. RGTC VI, 282-283 (Հավանաբար գտնվել է Հալիս գետի ափին. ճրա հարավային ոլորանի մոտ. տես՝ Bryce T., The Kingdom of Hittites, p. 158-159).
13. Վերին երկիրը (խեթ. KUR ^{URU}UGU⁷) գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում՝ Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած տարածքում՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գալլ գետի ավազանը (տես՝ RGTC, VI, 293-294):
14. Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, p. 62-67.
15. RGTC VI, 150-151.
16. Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, p. 90-92, 110 (RGTC VI, 423-424. Հավանաբար գտնվել Հալիսի ստորին ավազանում):
17. Götz A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 86-89, 152-153.
18. Güterbock H., նշվ. աշխ., էջ 117-118:
19. Götz A., նշվ. աշխ., էջ 14-21:
20. Götz A., նշվ. աշխ., էջ 22-29, 42-45:
21. KBo III 4 = 2BoTU 48; 2 BoTU 53 (Götz A., նշվ. աշխ., էջ 76-81; RGTC VI, 46-47, 406).
22. Գալլ գետի վերին ավազանը հանդիսացել է կասկերի և հայասացիների շփման գոտին: St'u' Yakar J., Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an Archaeological Assessment. In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sadat Alp, Ankara, 1992, p. 510.

23. Götze A., նշվ. աշխ. էջ 88-95:
24. RGTC VI, 176-177.
25. Götze A., նշվ. աշխ. էջ 150-151: RGTC VI, 376-377, 388.
26. RGTC VI, 162-163.
27. RGTC VI, 102-103.
28. Götze A., նշվ. աշխ. էջ 162-165:
29. Götze A., նշվ. աշխ. էջ 166-189:
30. RGTC VI, 169-170.
31. RGTC, VI, 146-147. 316-317, 382.
32. Otten H., Die Apologie Hattusiliš III. Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981. StBoT 24, § 6, II 2-10. § 7, II 34-37.
33. Otten H., Die Apologie Hattusiliš III. p. 56-60.
34. CTH 81; Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 10-14.
35. Gardiner A., The Kadesh Inscriptions of Rameses II, Oxford, 1965.
36. Bryce T., The Kingdom of Hittites, Oxford, 1999, p. 287-288.
37. Bryce T., The Kingdom of Hittites, p. 315.
38. KUB XXVI 12 (Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 22: Քույան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի միջավայրի մեջ առկա եզրագծերը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 71; Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ереван, 1971, с. 161, « 21. Տեղանունները վերագրվել է խաթթու-սիլիս III-ին)։
39. Schuler E.von, Die Kaskäer, Berlin, 1965, S. 65; Lehmann G., Der Untergang des hethitischen Gross-reiches und die neuen Texte aus Ugarit, Ugarit-Forschungen, 2, 1970, S. 47f.; Քույան Ա., Եթիտական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. XII դարում («Ծովի ժողովուրդներ», մուշկեր և ուրումեացիներ), ՊԲՀ, 1991, № 1, էջ 76 և այլն: Ըստ Ի.Ջինգերի, «ծովի ժողովուրդների» Փոքր Ասիայի հարավային ափերով դեպի Սիրիա շարժման հետևանքով խաթթին պետի զրկվելը իր սիրիական կախյալ երկրների հետ կապից, ինչպես նաև Եգիպտոսից ու Սիրիայից եկող հացահատիկի առաքումներից: «Ծովի ժողովուրդների» դեմ մղած պայքարից և մթերքի պակասից թուլացած խեթական տերությանը կարող էր հեշտությամբ զոհ գնալ կասկերի հարձակմանը (Singer I., The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, ZA, 1985, № 75, p. 120ff):
40. ARI, II, 9, 26. АВИИУ, 10 (II, 89), 11, 12, 13.
41. АВИИУ, 44.
42. АВИИУ, 47.
43. АВИИУ, 53.

Հապավումներ

ՊԲՀ – Պատմա-րանսաիրական հանդես, Երևան:

АВИИУ – Дьяконов И., Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник Древней Истории, 1951, № 2, 3, 4; 265-356, 207-264, 283-305 с.

ПАСБ-Переднеазиатский сборник, Москва.

ARI, II – Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions, vol. II, part 2, Wiesbaden, 1976.

BoTU- Boghazköi-Texte in Umschrift. Leipzig, 1922 ff.

CTH-Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971.

JCS – Journal of Cuneiform Studies, New Haven, 1947 ff.

KUB-Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin, 1921 ff.

KBo-Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig und Berlin, 1916 ff.

MVAG- Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin und Leipzig, 1896ff.

RGTC VI-Del Monte G., Tischler T., Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes. № VI, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.

StBoT-Studien zu den Bogazköy-Texten, Wiesbaden.

ZA-Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin.